

II yazı

“Kitabi-Dədə Qorqud”da ailə ənənəsi və Tanrıçılıq

“Kitabi-Dədə Qorqud”da Dirsə xanın qadınına dediyi: ‘Bəri gəlgi, başum bəxti, evüm xətti! Evdən çıxub yürüyəndə səli boyum! Topuğunda sarmaşanda qara saçum! Qurulu yaya bənzər çatma qaşum!’ öyğüsü Türk ailəçiliyinin Türk kişisinin şəxsinde insana – qadına Tanrı ölçüsündə yaşamasının ifadəsidir. O deməkdir ki, Türk kişisinin ikinci, üçüncü, dördüncü qadına... gerəyi yoxdur. Qadın kişinin ‘başının bəxti, evinin xətti’dir. Türk Tanrıçılıq görüşlərinin ‘Kitabi-Dədə Qorqud’da bənzərsiz biçimdə ömürləşməsinin ifadəsi bircə, burada bütün aydınlığı ilə görünür, bilinir.

Bir məqamı da nəzərə almaq gerəkdir ki, yuxarıdakı ilahi öyğünü qadınına deyən şəxs Dirsə xandır. Xan olaraq onun kifayət qədər hökümü var, hər şeyə imkanı çatır, neçə dəfə evlənə bilər. Neçə dəfə evlənmir, ona görə ki, türk töresi, türk ər-dəmliyi buna imkan vermir, ölçü budur: görəvindən, mövqeyindən asılı olmayaraq bir kişi bir qadındır, bir qadın bir kişindir. İkinciyə gerek yoxdur, ümumiyyətlə, olmaz.

Dastanda türk kişilərinin bir qadınla yetərənəməsi ilə bağlı kifayət qədər faktlar gətirmək olar. Bu qaydanı əcdadlarımız özlerini zorlamaqla – məcburən əməl etməklə yaşamırlar. Bu qayda onlar üçün içdən gələn, hamının qeyd-şərtsiz əməl etməli olduğudur.

Qazan xanın bir qadını var – Burla xatun. Bamsı Beyrəyin bir qadını var – Baniçiçək. Qanturalının bir qadını var – Selcan xatun. Kişinin qadını bir olduğu kimi, qadının da kişisi birdir. Türk elində ailəçilik türk aqibətinin ifadəsi olaraq canlı yaşamdır. Ailəçilik – Türk Tanrıçılığının Türk xarakterində bütün halı ilə yaşamasının (yaşadılmasının) sübutudur.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da alqışlar və Tanrıçılıq

“Kitabi-Dədə Qorqud”dakı alqışlarda Tanrıçılıq ruhu daha çox duyulur, görülür: “Ağ ayılda ağca qoyunum sana şülən olsun!”, “Ağ saqqallı baban yeri uçmaq olsun!”, “Azib gələn qadanızı Tanrı sovsun, xanım hey!”, “Bu ad, bu yigidə qutlu olsun!”, “Babam sağ olsun!”, Qara başım sağlığında eyiliklər edəm, köpek sana!”, “Qara başım qurban olsun, qurdum, sana!”, “Qara dağların yığılmasın!”, Qara başım qurban olsun, suyum, sana!”, “Qara dağa yetdiyində aşit versin!”, “Qara ölüm gəldikdə keçid versin!”, “Qanlı-qanlı sulardan keçid versin!”, “Qutlu olsun dövlətiniz!”, Qatar-qatar dəvələrim sana yüklət olsun!”, “Qadir tanrı səni namərdə möhtac etməsin!”, “Qarlı qara dağların yığılmasın!”, “Qamen axan körkül suyun qurumasın!”, “Qanatların ucları qırılmasın!”, “Qarşı yatan qara dağ-

İşıqlı Atalı

lar sənə yaylaq olsun!”, “Dünlüyü altun ban evlərim sana kölgə olsun!”, “Dünlüyü altun ban evimin qəbzəsi oğul!”, “Dürtüşürkən ala göndərin ovanmasın!”, “Dürtüşürkən ala göndərin ufanmasın!”, “Elimizdə çalib ayıdan ozan olsun!”, “Əlin var olsun!”, “Yerli qara dağların yığılmasın!”, “Yüksək qara dağların sana yaylaq olsun!”, “Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsin!”, “Gözün kimi tutursa, könlün kimi seversə, sən ona varğıl!”, “Ocağına buncıləyin övret gəlsin!”, “Oğulla qarındaşdan ayrılmasın!”, “Ol ökdügüm yuca tanrı dost oluban mədəd ırsın, xanım hey!”, “Ol öyüdügüm uca

olsun!”, “Amin, amin deyənler didar görsün!”, “Axır vaxtında ari imandan ayırməsın!”, “Allah verən umurun üzülməsin!”, “Allah-taala sana bir oğul versin!”, “Qadir Allah üzünü ağ etsin, Basat!”, “Dövlətsizlər şərrindən Allah saxlasın xanım, sizi!” və s. Göründüyü kimi, “Allah” adı keçən qarğışların sayı azdır. Ümumiyyətlə, “Tanrı”, “Allah” adı keçməyən alqışlarda da Tanrıçılıq ruhu aydınca duyulur.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da qarğışlar

“Kitabi-Dədə Qorqud”dakı qarğışlarda “Allah” adı çox az keçir. Ancaq ümumən qarğışlarda Tanrı adına rastlanmasa da, burada Tanrı

tanrı dost oluban mədəd versin!”, “On otuz on yaşınız dolsun!”, “Haqq sizə yaman göstərməsin, dövlətiniz pəyəndə olsun xanım hey!”, “Sağlıqlar sağqün dövlətin haqq artırsın!”, “Sən sağ ol, qadın ana!”, “Sizi haqqa ismarladım!” “Soyuq-soyuq sularım sana icət olsun!”, “Tovla-tovla şahbaz atlarım sana binət olsun!” “Haqq yandırən çirağın yana dursun!”, “Çapar-kən ağ-boz atın bədrəməsin!”, “Çalanda qara polad üz qılıcın kütəlməsin!” və s. Alqışlarda Dağın (“Qara dağların yığılmasın!”, “Qara dağa yetdiyində aşit versin!”, “Qarlı qara dağların yığılmasın!”, “Yerli qara dağların yığılmasın!”, “Yüksək qara dağların sana yaylaq olsun!”), Suyun (“Qamen axan körkül suyun qurumasın!”, Qara başım qurban olsun, suyum, sana!” və s.), kutsallaşdırılması mahiyyətə Tanrıçılıq ruhundan gəlir.

Dağ folklor düşüncəsində yenilməzlik, güc-qüvvət rəmzidir. Dağ obrazı həmişə özünün sanbalını qoruyub, əcdad, yurddaş düşüncəsində ideallaşdırılıb. İdeallaşdırılmanın səbəbi türk ruhunda Dağ obrazına olan sevgidən irəli gəlir. Mifologiyada dağ insan kimi canlı varlıqdır.

İslam dininin ruhuna uyğun olan alqışların sonradan formalaşdığı (mətnə əlavə edildiyi) aşkardır: “Ağ alnında beş kəlmə dua qıldıq, qəbul

Qaçarkən qaçmaz olsun, daşa dönsün!”, “Qazlıq dağı, axar sənın suların, Axar ikən axmaz olsun!”, “Qonağı gəlməyən qara evlər yıxılsa yey!”, “Əlin qurusun, barmaqların çürüsün!”, “Yarılmasın, yarçıməsın sənın oğlun kür qopdu, ərcil qopdu!”, “Yarılmasın, yarçıməsın!”, “Yaylar olsam, mənım gorum olsun!”, “Kəsilsin oğlan əmən süd damarım, yaman sızlar!”, “Oğlu-qızı olmayanı Allah-taala qarğayıbdır. Biz dəxi qarğarız”, “Səndən sonra bir yigidi sevib varsam, belə yatsam, ala ilan olub mənı sorsun!”, “Soyuq-soyuq suların içər olsam, mənım qanıms olsun!”, “Tovlatovla şahbaz atın, minər olsam, mənım tabutum olsun!”, “Çalarsan əlin qurusun!”, “Çıxsın mənım gözle-

“Kitabi-Türkman lisanı” oğuznaməsində “Tanrı” (“Tanrı” adı əvəzinə - İ.A.), “Allah” ifadələrinin bir-birini əvəzləməsi diqqəti cəkkir. Əjdaha ilə döyüşdə udulanda Qazan Allahla yalvarır: Ya götürdügün gögə yetürən görklü Tanrı! Ya urduğunu ulatmayan ulu Tanrı!... Yaxud “Allah Tanrı” ifadəsinin birgə işlənilməsi: “Allah Tanrı sana bir deyənün ağzın öpim, iki deyənün ağzın çarpım”.

Yeri gəlmişkən, dastanın qədim boylarından olan “Duxa Qoca oğlu Deli Domrul boyu”nda Deli Domrulun dilindən “Ya qadir Allah” ifadəsinin səslənməsi (verilməsi) ikili xüsusiyyət kəsb edir: burada dastanın dilindəki “Allah” ifadəsinin öncələrdə “Tanrı” kimi işləndiyi aydın olur.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da tanrıçılıq görüşləri

rim, Dirsə xan, yaman səyir!” və s.

Çağımızda qarğışın (qarğışların) adıləşməsi, qarğış deməyin daha çox, əslində ‘qadın işi’ olması ilə bağlı qənaətin yaranması mahiyyətə əcdaddan gələn törənin - deyiləni ömürdə gerçəkləşdirməmək, sözü diriltməmək anlamındadır. Dədə Qorqudun dünyasında kişilərin qadınlardan daha çox qarğış dediyinin şahidi olur. Fikrimizcə, bu, kişilərin Tanrısalıq keyfiyyətini daha çox daşımalanına, dediklərinin gerçəkləşməsinə, suçu olanın cəzasını alacağına (Mahiyyətə Tanrı qarşısında suçlu olmaq – vicdan qarşısında suçlu olmaqdır) inamla bağlıdır.

Dastanda deyilir: “Ol zəmanda bəglərin alqışı – alqış, qarğışı – qarğış idi. Duaları müstəcab olurdu”. S.Rzasoy yazır, bu etnokosmik davranış formulunun təhkiyəçi tərəfindən “ol zaman”a aid olmasının manifestləşdirilməsi “Ol zəmanda bəglərin alqışı – alqış, qarğışı – qarğış idi” formulunun oğuz düşüncəsinin sakral dəyərlər sferasına bağlılığını bəyan etmək məqsədini güdür. Bu “manifestasiya” “alqış və qarğışın” eyni zamanda “Oğuz” adı ilə işarələnən dünyanın bütün sahələrindəki (etnokosmik və etnoxotik) funksionallığının müqəddəs dəyərlər qatı ilə energetik əlaqəsinin kəsilməməsinə də nəzərdə tutur. Ancaq buradaca qeyd edək ki, dastanda qadınlardan da Tanrısalıq keyfiyyətinə inamın izlərinə kifayət qədər rast gəlinir. Elə ana adının uca tutulması, qadının ailədə “Başım baxtı, evim xətti” deyər öyülməsi, qız övladı doğularkən oğlandan qətiyyən aşağı tutulmaması, əksinə, fərqli qoyulmadan sevilməsi, böyüdülməsi və s. bu qəbildəndir.

Dastanda (“Dirsə xan boyu”nda) Dirsə xan deyir: “Bayındır xan mənım hansı əskikliyi gördü? Qılıncımdanımı gördü, süfrəmdənmi gördü? Məndən əskik kişiləri ağ otaqda, qırmızı otaqda oturtdu. Mənım günahım nə oldu ki, qara otaqda yerləşdirdi? Dediilər: Xanım, bu gün Bayındır xandan buyruq belədir ki, oğlu-qızı olmayanı Allah qarğayıbdır: biz də qarğayırıq”.

Bəs Dirsə xanın övladının olmasının səbəbi nədir? Qədim Türk insanı əli qoynunda Tanrıdan səadətmə gözləyir? Bu durumdan çıxmaq – Tanrı qarğışından qurtulmaq, Tanrı alqışına yetmək üçün nə etmək gerəkdir? S.Rzasoy bunun səbəbini Dirsə xanın başçılıq etdiyi toplum daxilində maddi-sosial xaos yaratması, bu xaosun qurbanı olan “acların”, “yaların”, “borcluların” ona qarğış etməsində, Tanrının bu qarğışı eşitməsi, cəza olaraq Dirsəni övladdan məhrum etməsi ilə izah edir.

Türk mifologiyasında Əzrayılın funksiyasının Aldacı tərəfindən yerinə yetirildiyinə diqqət cəkkən R.Əliyev epos düşüncəsində Deli Domrulun qarşılaşdığı ölüm mələyinin də Aldacı olduğunu yazır, düşünür ki, epos düşüncəsinə uyğun olaraq ola bilər, Domrulun xatununun da adı ilahə Aylanunun adına uyğundur. Aylanu can əvəzinə can motivinin adı olmaqla bərabər, həm də ölə-dirilmə motivi ilə də bağlıdır. Ölə-dirilmə tanrıları, ilahələrə xas xüsusiyyətdir. Tanrılara qızlar qurban verilir. Aylanu da tanrıya (burada Ay tanrıya) qurban verilir.

Tarixin bağrında silinməz izini qoyan uluslardan olan Türkün varoluşunun ilkin qaynaqları onun yaradıcı düşüncəsində, təbiətdəkiləri müqəddəsləşdirməsində, bu gedışdə varlığını dəyərləndirməsində, ağlında, ürəyində yaratdığı Tanrıya tapınmaqla yanaşı, habelə özündə də Tanrılaşmaq gücü, qüdrəti tapmasındadır. Türk özü ilə Tanrı arasında möhtəşəm bir doğruluq görür, ona qovuşur, mahiyyətə özü də tanrılaşır. Tanrılaşma, Tanrılaşdırma Türk üçün əslində aqibətdir, bu, onun xarakterindən gəlir. Türk Tanrıçılığı ardıcıl mənəvi inkişaf xəttinə malik özünü tədsiq yönüdü, əbədi sabahlar üçün yaradıcılığın bitməyən inam üfüqlərinin yaranmasına təkan verir. Türk - fitri təbiətçidir. Onun insana, həyata, dünyaya münasibəti həmişə fitri xarakterinin ucalığından irəli gəlib. O, həyata daim yaradıcı baxır, ruhunun gözü ilə insanilikdən soraq verən hər bir cəhəti ləyaqətlə dəyərləndirir. Bu cəhəti qoruyur, yaşadır, sabaha çatdırır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da Tanrıçılıq görüşlərinin araşdırılması mahiyyətə Türk-Azərbaycan ruhunun araşdırılması deməkdir. Əcdadın dünyaya, həyata, ayrıca olaraq doğaya (təbiətə), ümumən insana (və özüne) yaşamasındakı ruhsallıq (mənavilik) bəşəri səciyyə daşıyır. Bəşəri ölçüdə bənzərsiz olan dastanın alt qatında, eləcə də bütövlükdə strukturunda Tanrıçılıq aydın şəkildə izlərini qoruyur. Bu izlərin açımı, təqdimi bizə belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir: dastanın ruhu Əcdadın – Türkün yaşayışının (həyatının) bütün qatları haqqında sistemli bilgilərin kodlarını qoruyur, bugündən sabaha çatdırır. Bu gedışı yaradan, mənədləndirən Əcdadın Tanrıçılıq görüşləridir. Tanrıçılıq mənəvi impuls rolunu oynayır, əcdad ömrünün hər anında Tanrı ilə nəfəs alır; onunla ərkli davranır, içdən (daxildən) təmizləndikcə daha da güclənir, bu əsasda yaranmış yaşam sistemi ömrünün yönünü müəyyən edir.